

Fejér Ádám:

ETIKA ÉS REGÉNY
Kant etikája és az Anna Karenina

Az orosz irodalomtörténet-írásban a formalisták állították előtérbe azt az elbeszéléstechnikai megfigyelést, hogy a XIX. század első felének vagy első személyű vagy harmadik személyű elbeszélőmódjával szemben a század közepétől egységes elbeszélő forma alakult ki, amely harmadik személyű elbeszélés leple alatt valójában az ábrázolás mindenkori tárgyának nézőpontját érvényesíti. A formalisták megfigyelése grammatikai természetű volt, és mint ilyen, a kortárs szellemtörténeti koncepciók ellensúlyozására szigorúan a szövegre irányította a figyelmet. A szövegközpontuság igényének meghirdetése igen termékenynek bizonyult: a formalisták eredményei élnek és hatnak napjaink irodalomtudományában, ugyanakkor azonban megfigyelhető, hogy megállapításaik, gondolataik a szellemi élet mozgó közegében fokozatosan új megvilágításba kerülnek. Az új szempontú vizsgálódások fényében egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a formalisták nem is annyira formalisták, mint amennyire programjaikból ítélve annak akartak látszani. Választott példánknál maradva, a múlt századi prózáról tett megfigyelésben a nyelvtani első és harmadik személy helyettesíthető a szubjektív - objektív vagy a szabadság - szükségsszerűség ellentétpárral, filozófiai vagy esetleg éppen szociológiai színezetet adva az eredetileg grammatikai jellegű problémának. A formalisták eredményeinek termékenysége, úgy tűnik, éppen megállapításaik ilyen jellegű átértelmezhetőségében rejlik. Ligyija Ginzburg, "A pszichológiai prózáról" című nagy sikerű, több kiadást megért könyv szerzője, ezt az ilymódon átalakult problematikát a személyiségkonceptió vizsgálatának nevezi, és többek között az elbeszélésmódnak a XIX. század közepén végbement megváltozását a személyiségkonceptió módosulásával magyarázza. A formalisták által emelt tilalmak feloldását, megállapításaik "tartalmasabb" kezelését megkönnyíti az a körülmény, hogy az ő munkáikon is

iskolázott elemzési gyakorlat helyett, hogy belemagyarázná, a korábbinál nagyobb mértékben képes a műalkotást tárgyyszerűen szemlélni, a műből magából kibontani valamely a művet meghatározó szemléletmód egymással kapcsolódó tényezőit; képes megőrizni a műalkotást tőle idegen szemléletmódok diverziójától. De jóval hatályukat veszítették ezek a tilalmak amiatt is, mert időközben az egyes metafizikai igényű rendszerek kezelése is tárgyyszerűbb, kritikaibb lett, és a szellemtörténet divatjának elmúltával beillesztődtek abba az eszmetörténeti problémakörbe, amelyhez tartoznak, amely keletkezésüket magyarázza.

Ebben az összefüggésben tűnik jelentősnek E.N. Kuprejanova kezdeményezése, aki az Anna Kareninában az etika kérdéseinek Kant rendszeréhez hasonlító, de attól mégis gyökeresen különböző, azzal ellentétes megoldását látja. Problémafelvetésének az ad különös módszertani jelentőséget, hogy Kuprejanova a filozófiai és a szépirodalmi szöveget egymással egyenranguként kezeli, és ezért feladatát nem valamely eleve megkonstruált elmélet deduktív alkalmazásában látja. Kuprejanova csak azért nem tudja az általa választott elvet következetesen képviselni, mert az Anna Karenina szövegén tett megfigyeléseit tulhajtja, a szöveg kapcsán tett elméleti megállapításait indokolatlanul kitérít, és mintegy a "tolsztoji etika" alapjainál elutasítja a kanti etikát. Következésképp szándéka ellenére saját eljárását visszamenőleg kérdésessé teszi, és eredményeit úgy kezeli, mint ha azokat valamely általános érvényű rendszerre készülné kiépíteni, és más szövegekre akarná alkalmazni.

E kényszerű következtelenséget az okozza, hogy figyelmét Kuprejanova tulságosan a végeredményre, a regény egyik hőse, Levin által a regény legvégén fellelt megoldására koncentrált, nem vette tekintetbe a regény egészében feltáruló problémakörhöz képest e megoldás részlegességét, viszonylagosságát. Kezdeményezéséből kiindulva, feladatomul azt tűztem ki, hogy lehetőleg a regény teljes epikai strukturáját hozzam kapcsolatba ezzel az etikai problémával és annak megoldásával - Ligyija Ginzburg kifejezését kölcsönvéve: felvázoljam a regény 'személyiségkoncepcióját'. A tolsztoji etika megoldás, amelyet a regény egyik

hőse képvisel, természetesen nem szolgálhatott alkalmas mércéül a regénystruktúra egészének leírásához. A kanti etikával vont párhuzam, valamint L. Ginzburgnak az a megállapítása, hogy a személyiségkoncepció tudatosodása a felvilágosodást követően, a romantika korában következik be, arra késztetett, hogy a felvilágosító gondolkodás kudarcára adható lehetséges válaszok egyikének próbáljam felfogni a regényt.

A felvilágosodás kritikai gondolkodása kétségbe vonta az ellentmondások létezését, mert dogmatikus szentesítésüket nem tartotta elfogadhatónak. A felvilágosodás eszméinek győzelme azonban az új eszmék válságát vonta maga után, mert a felvilágosítók által pusztított konvencióknak minősített ellentmondások a tekintélyelv megdőlése után sem szűntek meg, hanem bizonyos értelemben valóságosaknak bizonyultak. Az új helyzet olyan világnézet kialakulásának igényét teremtette meg, amely képes magyarázni az ellentmondások létezését, illetve biztosítja az ellentmondásos világban a dogma védelme alól kikerült személyiség egységét, kidolgozza a humánus magatartás lehetőségét. Mint az európai szellemi élet más kortárs jelenségei, a klasszikus német filozófia sem adta e probléma általános érvényű megoldását. Bár nem ismeretelméleti megalapozással és nem rendszeralkotási igénnyel, de többek között az angol, a francia romantika és az orosz nagyregény is kialakította a maga sajátos megoldását. Byron Káinját, Lamartine "L'homme" /Az ember/ című költeményét, Kant etikai rendszerét és az Anna Kareninát egymással szembeállítva kíséreltem meg behatárolni azt az eszmetörténeti problematikát, amely az önmaga és a világ szuverén formálására rendeltetett újabbkori ember előtt hol mint jó és rossz, hol mint szabadság és boldogság, hol mint értékek és okozati világ, hol mint magán és közérdek ellentéte jelentkezett. Így reméltem olyan perspektívára szert tenni, amely alkalmas háttérül szolgálhat a Tolsztoj-regény személyiségkoncepciójának felvázolásához. A racionális és empirikus fogalom-pár segítségével mindenekelőtt a két főhős regénybeli utját irtam le. Annáét, aki a felvilágosító illúziók büvkörében lényét ellentmondásmentesnek akarja látni, környezetében mindent válogatás nélkül el akar fogadni, és a férje teremtette mesterséges világban, a

szereteteszményt teokrata utópiává emelő Karenin oldalán, nem is nyílik módja arra, hogy tapasztalja a világ ellentmondásosságát, és tapasztalatát beépítse viselkedésrendszerébe. Mivel Anna képtelen elfogadni a személyiség ellentmondásosságának tényét, a szereteteszménytől vezettetve megtagadja lényének másikat felét, racionalitását, és így az idegen, ellenséges erőként pusztítja személyiségét. Kezdetben Levin is illuzióinak rabja, az ellentmondásokban ő is hamis konvenciók uralmát látja, őt is az egyoldalú szereteteszmény vezeti. Annával ellentétben azonban Levin nem a karenini utópia árnyékában él, neki magának kell eszményeit érvényesítenie, megkísérelnie a hamis konvenciókká minősített ellentmondások megszüntetését. Kudarcai megtanítják illuzióinak tarthatatlanságára, és hozzásegítik egy olyan megoldás kidolgozására, amely megengedi számára eszményeinek megőrzése mellett az ellentmondásos valóság elfogadását is. Utja végén Levin megtalálja problémája megoldását, a szeretetet az okozati világhoz képest olyan érzékfeletti értéknek tekinti, mint Kant az eszméket. A szeretet képviselője, a jónak a világban való érvényesítése érdekében azonban Levinnek le kell mondenia a tudásról, az individuális kezdeményezésről, lényegében ahhoz hasonlóan, ahogy Kant rendszere a kategórikus imperativusz szavának követését az emberszeretet elé helyezi.

A hősök regénybeli útjának leírása közben arra törekedtem, hogy minden epikai tényezőt a racionális-empirikus fogalom-párra vonatkoztassak, és ilymódon kimutassam minden epikai egység szerepeltetésének, valamint az elbeszélő strukturában elfoglalt helyének /sorrendjüknek/ szükségszerűségét. Elemzéseim tanulságát abban látom, hogy meggyőződésem szerint sikerült egy az elbeszélői konvenciókat meglehetősen szabadsággal kezelő modern prózai alkotásban olyan egységes, rejtett rendezőelvet találni, amely a műbe bevont életanyag szabad áradásának illuziója mögött munkál, és ezt az életanyagot esztétikailag jelentőssé teszi. Ami a formalisták által megfigyelt, látszatra harmadik, valójában első személyű elbeszélésmódot illeti, a szövegen tett megfigyeléseim értelmében nem valamely különálló művészi fogásnak,

vagy valamely a műtől függetlenül megfogalmazható narrációs szükséglet következményének tűnt, hanem a személyiséget egyszerre tárgyias meghatározottságában és belső szabadságában láttató regénybeli szemléletmód hordozójának, kifejezőjének, amely történetileg a regénnyel együtt keletkezett, értelmét abban leli, és attól elválaszthatatlan.

A továbbiakban hipotetikusán két elemzési tanulságot szeretnék levonni. Amikor a tolsztoji etika megoldást más etikai megoldásokkal állítottuk szembe, egymásnak ellentmondó tételeik nem rontották le, hanem a körülöttük kirajzolódó eszmetörténeti problémakörben kölcsönösen kiegészítették, értelmeztek egymást. A viszonyítás során igazságértékük nem vált kérdésessé, de nem is erősített meg, mert a viszonyítás közben nem igazságértékükre, hanem érvényességi körükre kérdeztünk. E megoldások az egybevetés során viszonylagosnak bizonyultak, de nem valamely "igazi", "teljes" megoldáshoz, hanem az eszmetörténeti problémakör egészéhez képest. Az eszmetörténet - problémátörténet, amelyben egyik vagy másik probléma megoldódása - megszűnése nem hagy maga után pozitív eredményt, illetve az eszmetörténeti problémák megoldásának "eredményei" kívülesnek az eszmetörténet körén, eszmetörténetileg nem hasznosíthatók. Minden pozitív eszmetörténeti megoldás idővel illúzió-nak bizonyul, és az ilyen megoldás születése annak a jele, hogy az illető gondolkodó tapasztalási köre nem terjed ki az európai kultúra egészére. Napjainkban az eszmetörténeti gondolkodás térhódításában viszont feltehetően egy ilyenfajta látókörtágulásnak a jelét kell látnunk.

Amikor az eszmetörténet momentumait, így például valamely irodalmi alkotást az eszmetörténeti problematika egészére vonatkoztatjuk, akkor semmi újat nem mondunk, és nem mondhatunk, mert nem érezzük magunkat általánosan érvényes megoldások birtokában, amelyhez a műveket vonatkoztatjuk. Ugy tűnik, nem az a feladatunk, hogy az irodalmi műről tegyünk érvényes megállapításokat, hanem a művet magát kell az eszmetörténeti közegben autentikusan megszólaltatni. Ugyanakkor azonban nyilvánvaló, hogy a műnek nincs semmiféle pozitív mondanivalója, a-

mit mond, az csak az őt körülvevő eszmetörténeti közegben hasznosítható. Ebben az értelemben a műalkotás az eszmetörténeti folyamatban elfoglalt helyével azonos, ily módon minden műalkotás önmagát írja körül. A műalkotás rendeltetése nem az, hogy valamely rajta kívülálló mozdulatlan igazságot tárjon fel, hanem hogy a kultúra egy szeletét képviselve, bekapcsoljon a kultúra áramába. Kiindulási pontunkhoz, a formalistákhoz visszatérve, tisztán formális vagy tisztán tartalmi megállapítás, amely a műről csak valamit is mond, aligha képzelhető el. Minden formális, illetve minden tartalmi észrevétel olyan mértékben termékeny, amilyen mértékben nem tud csak formális vagy csak tartalmi maradni. Gyakorlatilag minden formális és minden tartalmi észrevétel hasznos, mégis közülük csak az az autentikus, csakis az a valójában találó, amely képes mind a formai, mind a tartalmi szempont elutasítására, mert a kettőt megkülönböztethetetlenül magában egyesíti.

Ethik und Roman. Kants Ethik und Tolstois Anna Karenina.

Kants Ethik wurde vielfach als zu rigoros und rationalistisch empfunden. Als eine Auseinandersetzung mit dieser Vernunftsethik gilt der Roman Tolstois Anna Karenina, in dem Levin den Standpunkt des reinen Gefühls einnimmt und eben deshalb den Gegenpol zu der kantischen Auffassung bildet. Der Gegensatz von Rationalem und Empirischem in diesem Roman wird durch eine eingehende Analyse erhärtet.